

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 1/2014

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- (головний редактор);
- Ворожбіт В. В., д-р пед. наук, проф. (Харків);
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Дорошенко С. І., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Ломакович С. В., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Піддубна В. В., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- (заст. головного редактора)
- Терещенко В. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Юр'єва К. А., канд. пед. наук, доц. (Харків)
-

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А.М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Сюта Г.М., канд. філол. наук, ст. наук. співр., Інститут української мови НАН України

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол №4 від 5 вересня 2014 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків: ХІФТ, 2014. — Вип. 1. — 160 с.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Блюхера, 2, м. Харків, Україна, 61168

ISBN 978-966-1630-25-2

© Автори статей, 2014
© Обкладинка У. Мельникова, 2014
© Макет В. Журенко, 2014

УКРАЇНІСТИКА В КОНТЕКСТІ ЧАСУ

Ірина Богданова

МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕТИЧНОЇ КАРТИНИ У ТВОРЧОСТІ ХАРКІВСЬКИХ
РОМАНТИКІВ 20–40 РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ 90

Володимир Борисов

НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЛЮДИНИ В ХІХ СТ. 93

Лідія Лисиченко, Тетяна Лисиченко

РОЛЬ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ В ЗАПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЯК ДЕРЖАВНОЇ В 20–30-ті РОКИ ХХ СТ. 100

Лілія Петрова-Озель

ТРАДИЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ
(на матеріалі праць О. Г. Муромцевої) 108

Анатолій Новиков

З ІСТОРІЇ ОДНОГО ВОДЕВІЛЮ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО 114

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Наталія Варич

СТРАТЕГІЇ ПОШУКІВ КОНСТИТУЮВАННЯ СПРАВЕДЛИВОГО ОСВІТНЬОГО ПОЛЯ
УКРАЇНИ 120

Олена Садоха

«ПЕРША ЧЕСНОТА» ЯК БАЗОВИЙ ЧИННИК РЕФОРМУВАНЬ В ОСВІТНЬОМУ ПОЛІ
УКРАЇНИ 125

Катерина Юр'єва

ОСВІТА В РЕАЛІЯХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 131

ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОПЕДАГОГІКА. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

Вікторія Ворожбіт-Горбатюк

ВИТОКИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ
СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СУЧАСНОСТІ. 142

Наталія Нестеренко

МОДЕЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ
ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО) 147

Тетяна Ходєєва

ЕТНОПЕДАГОГІКА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: РЕЦЕПЦІЯ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОГО
ДОСВІДУ В ОСВІТІ Й ВИХОВАННІ 153

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ. 158

ВИТОКИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СУЧАСНОСТІ

У статті йдеться про українські народні традиції духовно-морального виховання дітей упродовж розвитку національної педагогічної практики від давнини до суперечливого й кризового сьогодення.

Ключові слова: *культурно-національні традиції, народне виховання.*

В статье рассматриваются украинские народные традиции духовно-морального воспитания детей в процессе развития национальной педагогической практики от древности до противоречивой кризисной современности.

Ключевые слова: *культурно-национальные традиции, народное воспитание.*

The article describes the Ukrainian folk tradition of spiritual and moral education of children in the development of the national pedagogical practice from antiquity to the controversial crisis of modernity.

Keywords: *cultural and national traditions, public education.*

Сьогодення виховної практики (громадської, родинної, шкільної) усе частіше позначається формальним підходом, гіперболізацією зовнішніх атрибутів і втраченою виховного значення цих атрибутів. Це, у свою чергу, призводить до негативних, непоправних наслідків у духовно-моральному вихованні дітей, до проявів національного і культурного нігілізму в середовищі молоді.

У сучасних умовах сьогодення для відновлення миру й спокою в суспільстві варто звернутися до об'єктивних, історично складених традицій і постулатів виховання молоді. Адже мир і спокій у світі формується людьми, які уміють творити, цінувати і берегти такий мир у власних думках, вчинках, спокої душі.

Духовно-моральне виховання наших дітей має витоками культурно-національні традиції українського народу, що спираються у своїй основі на народні традиції, практику щоденного побуту й життя родини, філософські, етичні узагальнення визнаних у світі просвітників, науковців, педагогів. Метою статті є висвітлення народних основ духовно-морального виховання дітей упродовж розвитку національної педагогічної практики від давнини до сучасності крізь призму суперечливого, кризового сьогодення.

Одна із важливих місій сучасного педагога — навчити молоде покоління розуміти хід історичного процесу; робити об'єктивні висновки та оцінки історичних подій та осіб; засвоювати уроки розвитку української нації, держави, мови, культури, долі, ментальності; бачити причини успіхів і невдач, розквіту і занепаду, слави і ганьби; наслідки міжнародної взаємодії та перспективи; на основі аналізу уроків минулого й сучасного щоденно робити власний життєвий вибір.

Серед завдань сучасного національного виховання варто виділити такі, що мають ідейну одухотворену основу. Наприклад:

1. Орієнтування освітнього процесу на самореалізацію особистості учня і вчителя через прилучення до світу національної культури та філософії родинності як осердя буття людини — носія народної ментальності;
2. Формування громадянина України, через самопізнання, саморозвиток, самореалізацію у філософії українознавства;
3. Створення умов для оволодіння учнями та вчителями українською мовою та знаннями народних звичаїв і традицій як першооснови природовідповідного народного виховання;
4. Забезпечення духовної єдності поколінь і збереження родинних традицій у школі як необхідної умови для повної реалізації творчих здібностей і можливостей учнів і вчителів.

Українознавча педагогічна думка нині перебуває на піку наукової популярності. Національно-освітнім спрямуванням наповнені історико-педагогічні праці вчених Л. Вовк, О. Любара, В. Майбороди, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, Є. Сявавка, Д. Федоренка. Основним концептом українознавчої педагогічної думки є національна школа з українською мовою навчання, побудована на українознавчих засадах.

Наголосимо, що в історії педагогіки традиції духовно-морального виховання дітей в українських сім'ях і школах розглядаються в культурному середовищі доби трипільської культури, коли духовний компонент був основою світогляду кожної людини. Загальнолюдські цінності є великим надбанням народу, що дійшло до нас завдяки народній мудрості, моралі, пісням і думам, казкам і легендам, переказам, іграм і танцям, звичаям і традиціям, народному прикладному мистецтву. На утворений таким чином релігійно-духовний світогляд накладалися раціональні знання.

Узагальнення історико-філософських творів з історії педагогічної думки України дає підстави для висновку про те, що аграрно-календарна обрядовість у формальній частині передбачала опору на елементи ментальності праукраїнців: **екзекутивність, кордоцентризм, анімізм**.

Екзекутивність — комплекс таких ознак: поміркованість у дії, реальна перевага споживання над творенням; рефлексивне мислення, уява і враження як основний інструмент пізнання дійсності; соціальна привабливість; незахищеність, апатичність, наївність, потреба в сильному та вольовому союзникові. А також перевага репродуктивних та зберезувальних форм над творчими та продуктивними.

Кордоцентризм у широкому значенні є історичним типом філософування, що ґрунтується на ототожненні істинної сутності людини — серця з духовною реальністю. При цьому провідна роль належить людському серцю чи першості духовної реальності.

Анімізм (від лат. *anima* — душа) — віра в те, що все неживе має душу. Уважалося, що духовне домінує над матеріальним: наприклад, душа, як безтілесна копія тіла, може існувати самостійно як при житті, так і після нього. Анімізм це також вірування первісних людей, віра в існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів, приписування їм розуму, дієздатності і могутності. Звідси виникли погребальний культ, культ предків і розвиток вірувань у потойбічне життя.

Ці елементи сприяли одухотворенню будь-якого виду праці, інших форм суспільної діяльності людей. Основну роль відігравали народні трудові традиції, наслідування яких здійснювалося за допомогою збереження аграрного календаря. У такому

календарі було визначено річний цикл сезонних господарських робіт. Виконання підлітками і молоддю трудових операцій по річному астрономічному колу вносило в процес оволодіння вміннями й навичками землеробської праці чітку послідовність.

Педагогічна ефективність засобів аграрного календаря в духовно-моральному вихованні дітей посилювалась через святкову обрядність. Наприклад, одягнувши вишиванку на свято, не лихословили і не сварилися, а час проводили у благості!

На жаль, з розвитком високих технологій, розширенням можливостей інформаційного простору, підвищенням благоустрою й побуту фактично втрачено цінне надбання виховної практики — залучення дітей з раннього віку до посильної систематичної щоденної праці. У давнину життя і щоденна праця були неподільними процесами, діти змалечку за прикладом батьків не байдикували, а весь час були зайняті продуктивним трудом. Велика увага приділялась вихованню в дітей поваги до землі й хліба, формуванню в них уявлень про хліб як матеріальну й моральну цінність. Так само багато уваги приділялося виробленню в дітей шанобливого ставлення до результатів праці інших людей.

До витоків духовно-морального виховання слід також віднести соціально-політичні процеси і культурні події часів Київської Русі. Загальний розвиток освіти і культури в Київській Русі тісно пов'язувався із поширенням християнства. Мандрівники того часу зазначали у своїх оповідках про те, що в Русі, незважаючи на відсутність очевидних систематичних навчальних занять, представники різних соціальних прошарків володіли високою моральною культурою.

У поведінці людей, їхніх знаннях органічно поєднувалися зовнішні прояви духовно-морального виховання, а саме: систематика умовисновків, логіка, дисципліна розуму, сердечна, одухотворена освіченість. Так, наприклад, історик та етнограф І. Киреевський пов'язував ці явища із поширенням святоотцівської виховної традиції. Зокрема, у його працях «XIX століття» (1832), «Про характер освіти Європи і його відношення до освіти Росії» (1852) указано на той факт, що корені високого рівня духовно-морального виховання людей сягають епохи Київської Русі. У поєднанні зовнішніх формальних ознак виховання (система дій, логіка повчань, спрямованість їх на дисципліну розуму) і внутрішніх (моральність, сердечність) прослідковується саме святоотцівська традиція [2].

Відомо, що християнство в Київській Русі утвердилось за часів правління Ярослава Мудрого. У той час в організації освіти спиралися на візантійські й болгарські зразки освітньої справи. Учителі шкіл грамоти, підвищеного типу — учіння книжного, двірцевих шкіл, а також — виховна система домашнього наставництва перебували під ретельним наглядом духовенства. Навіть слово «урок» спершу мало значення матеріальної винагороди заоновчителю за сумлінне виконання обов'язку вчити людей моралі на основі християнських постулатів [1: 68].

Основним засобом духовно-морального виховання дітей на етапі культурно-просвітницького розвитку за часів Київської Русі був приклад учителя, наставника. Підтвердженням цього є слова давньоруського письменника, священика, канонізованого православною церквою, К. Туровського про вчителя: «Вчитель моральністю здолає учня... Учіння силоміць не може дати твердих плодів, із радістю і веселістю йдучи, твердо проникне в душі вихованців» [4].

Поступово українські освітні, виховні традиції насичувалися релігійним змістом. Українці молитвою починали будь-яку справу. Образи на стінах у хаті слугували засобом морального і духовного дисциплінування людини від народження до смерті. «Не роби цього, он Бозя дивиться», — повчала мати дитину. Поява дитини на світ ознаменувалася хрещенням — ритуалом приєднання людини до Божого

світу й чистоти. З трирічного віку дитина повторювала молитву: «Ангеле, хоронителю мій, ти завжди при мені стій. Як удень, так і вночі, будь мені до помічі».

Весілля розглядалося як благословення Боже. Навіть церемонія похорону нагадувала про вічність часу і потребу примирення людини з Богом через сповідь і Святе Причастя. Можемо констатувати, що в українській освітній традиції духовно-моральне, релігійне виховання не розглядалися як самодостатні, а як складники цілісної системи.

Ефективним для духовно-морального виховання дітей уважалися чисельні приклади життєдіяльності їхніх батьків. Це виявлялося в прилученні дитини до історії роду, що органічно поєднувалася з історією народу, навколишньою природою. Таким чином, дитя долучалося до секретів і величі народної мови, культури у всіх сферах життя громади.

У народно-педагогічних фольклорних зібраннях містяться численні роз'яснення батькам сутності й ролі матері та батька, природи і прав дитини; розуміння того, яку роль відіграє в житті дитини особистий приклад батьків: у родових стосунках, у ставленні до історії народу, рідної природи, мови; до норм поведінки, праці та побуту; зрештою — до процесу навчання й громадянсько-культурного зростання, бажання й уміння виховувати дітей, керуючись цінностями людяності і громадянського сумління, совісті й честі.

Цими ідеями просякнута Велесова книга, міфологія і фольклор як утілення загальнонародного досвіду, мудрості, моралі, етики поколінь. В усній народній творчості звучить думка про те, що людина оволодіває знаннями і досвідом завдяки великій наполегливій праці. Наприклад: «Мудрим ніхто не народився», «Ніхто вченим не вродився», «Не мудрі родяться, а мудрі робляться», «Учись не до старості, а до самої смерті».

Як бачимо, історично склалося, що найголовнішою була позитивна установка — впливати на свідомість учня, наповнити навчання позитивними емоціями, хоча в багатьох джерелах поширено думку про те, що давня школа була місцем зубріння і покарань.

Аналіз матеріалів етнографічного змісту засвідчив про наявність прикладів порад, які підтверджують гуманістичний характер виховного процесу. Дітей, за словами митрополита Михайла, слід вчити «...словесам книжного розуму, також і доброзвичайністю, і в правді, і в любові, і початку премудрості — страху Божого, чистоти і смиренномудрості; учити ж їх не жорстокістю, не суворістю, не гнівом, а радісним страхом і любовним звичаєм, і солодким повчанням, і лагідним міркуванням, проти якого сили з полегкістю, не сумують...на користь душі і тілу» [5: 328].

Священним обов'язком наставників і вихователів було видалення з оточення дитини всього, що має хоча б тінь пороку. Уроки доброчесності полягали в живих прикладах доброчинної любові, а не в словесних повчаннях. Доброчесність не включала ні веселощів, ні задоволень. Навпаки, вихователі повинні були опікувати в серцях вихованців веселість, вільні поривання душі й приязність.

Методами духовно-морального виховання дітей з позиції сучасної педагогічної науки були: *екзегетичний, художній і науковий*.

Екзегетичний метод ґрунтувався на вірі в існування двох світів (небесного і земного) і зводився до інтерпретації навчального, виховного матеріалу за допомогою символів. Явища земного світу вважались символами небесного. Світ розглядався як книга, написана рукою Бога. В обов'язок учителя входило розшифрування символів цього світу. Тому кожна наука, яку опановувала дитина, мала сприяти одухотворенню, освіченості розуму, усвідомленню величі праці Творця.

Сутність **художнього** методу полягала в розгорнутій художньо-образній характеристиці видатних історичних постатей, героїв, святих. Цей метод мав виховати шанобливе ставлення до Батьківщини, свідоме почуття патріотизму як основи духовності і моральності людини.

Науковий метод пояснення навчального матеріалу за своєю суттю був здебільшого емпіричним, без обґрунтування і переплітався з елементами ненаукового характеру. Однак, цікавим видається підхід виховного характеру навчання, коли наукові знання без високої моральності і твердої віри вважалися мертвими, некорисними, навіть — шкідливими. Це доводять і свідчення систематика всесвітньої історії педагогіки Л. Модзалевського, який зазначав, що дієслово «повчати» означало не лише вчити, але й виховувати, наставляти [3].

Логіка повчань, проповідей і тлумачення правил поведінки духовно-морального спрямування на культурно-просвітницькому етапі були схоластичні. Етичні обґрунтування норм християнської моралі були відсутні. Це певною мірою призводило до формалізму у виховному процесі, утопічності деяких виховних тверджень.

Щоб посилити релігійний компонент духовно-морального виховання дітей, церква застерігала їх від Божої карі, використовувала біблійні легенди про єфеських підлітків, які зазнали від язичників страшних мук, але не відмовилися від християнської віри, звеличувала подвиги святих і праведників. Отже, поширення християнського віровчення, його синтез із народними і давніми віруваннями певною мірою сприяло утвердженню ідеї духовно-морального виховання.

Віднайдено цікаві описи духовно-морального практикування в перших школах: так звані післяобідні душєратівні бесіди під час недільних зустрічей наставника і вихованців. Учні приходили «драстувать», тобто — вітати вчителя зі святковою неділею. Він же на дяку вів моральні бесіди-повчання, розповідав „просторечно”, своїми словами. Предметом бесід були церковні канони, життєписи святих, повчання святих отців. Під час таких недільних зустрічей учитель отримував дарунки — переважно їстівні запаси. За такі «подношення» учитель батькам учнів писав або ж передавав «з вуст у вуста» шанобливі подяки високим мовним стилем.

Маємо велике сподівання на те, що відновлення добрих традицій духовно-морального виховання дітей, вдумливе використання народної й релігійної обрядовості сприятиме відродженню цінності родинного життя, суспільного миру і терпимості. У наш час це стало життєвою необхідністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабишин С. Д. Из истории зарождения школы высшего типа в Древней Руси / С. Д. Бабишин // Советская педагогика. — 1972. — № 8. — С. 94—100.
2. Киреевский И. В. Полное собрание сочинений : В 2-х т. / И. В. Киреевский. — М. : Б. и., 1911. — Т. 1. — С. 11.
3. Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древних времен до наших дней : В 2 т. / Л. Н. Модзалевский. — СПб. : Алетей, 2000. — Т. 2. — 920 с.
4. Славинецький Є., Смотрицький Г., Туровський К. / Енциклопедія українознавства (у 10-ти томах) / Є. Славинецький, Г. Смотрицький, К. Туровський. — Париж, Нью-Йорк : Молоде життя, 1954 — 1989. — Т. 4. — С. 21 — 42.
5. Сокровищница духовной мудрости. Выписки из творений святых отцов, составленные в соответствии с годовым кругом евангельских чтений / Сост. прот. Михаил Нейгом. — М. : Русь, 2002. — 732 с.
6. Українська радянська енциклопедія. У 12-ти томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К. : Гол. редакція УРЕ, 1974 — 1985.